

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІ

Национальная
одежда казахского
народа

National clothes
of Kazakh people

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІ

Национальная
одежда казахского
народа

National clothes
of Kazakh people

УДК 391/395
ББК 63.5
Қ-17

Құрастырушылар: **Б. Хинаят, А. Сужикова.**

Қ-17 Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National dothes of Kazakh people. /Құраст. Б. Хинаят., А. Сужикова.—Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. — 384 бет, суретті.

ISBN 978-601-01-0526-3

Бұл басылымда қазақтың ұлттық киім түрлері жүйеленіп берілген. Киімдердің жасалу жолдары, пішімдері, тігуге қолданылған заттар, қысқаша өңдеу, көркемдеу, әшекейлеу жөнінде де материалдар енгізілген.

Кітапта кәсіптік киімдер (*аңшы, малышы, діндарлар, және әртүрлі рәсімдерге байланысты киімдер т.б.*) жөнінде жазылып, олардың ғұрыптық аспектілері, одан туындайтын киіммен байланысты қазақ халқының дәстүрлі ырымдары, тыйымдары, салттары енгізілді.

Ертедегі қазақ жерін мекендеген сақ, түркі, қыпшақ, үйсін, кимақ тайпаларының киімдерімен сабақтастығы баяндалып, фотоматериалдармен толықтырылған.

Бұл басылым оқырманның қазақтың ұлттық киімі туралы таным түсінігін кеңейтеді.

УДК 391/395
ББК 63.5

ISBN 978-601-01-0526-3

© Құраст. Хинаят Б., Сужикова А., 2011
© «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2011

Мазмұны

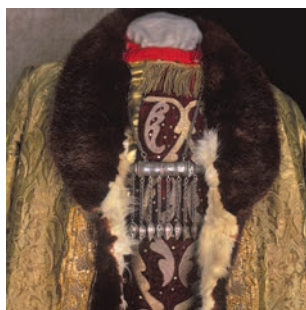

Қазақ халқының ұлттық киімдері 8
Национальная одежда казахского народа 14
National clothes of Kazakh people 18
Қазақ жерін мекендеген ежелгі көшпенді
халықтардың киімдері 22

Киімнің негізгі түрлері

Баскиімдер 34
Ерлердің баскиімдері 38
Тақия 39
Қалпақ 48
Мұрақ 50
Тымақ 54
Тымаққа қатысты әдет-ғұрып 56
Құлақшын 58
Малақай 58
Бөрік 60
Жалбағай. Башлық. Далбай. Құлапара 64
Әйелдердің баскиімдері 70
Қыздар тақиясы 72
Бөрік тігу және безендіру 76
Қарқара 76
Баскиімге қауырсын тағу дәстүрі туралы 84
Кимешек 88
Кимешек кигізу салты 110
Шылауыш немесе жаулық 110
Жаулыққа қатысты заң жолы, салт 114
Орамал және оның түрлері 114
Қасаба 118
Баскиімге қатысты ырымдар мен тыйымдар 119
Сырткиімдер 120
Тон 124
Жарғақ тон 126
Жақы 126
Дақы 126
Тұлып 128
Ішік 128
Ішікке қатысты әдет-ғұрып, дәстүр 132
Шөкпен 132
Күпі 133
Шапан 138
Шапанға байланысты салт-дәстүр, кәделер 148
Бешпент 150
Әйелдердің сырткиімдері 156
Қырмызы тон 168
Киімге қатысты ырымдар мен тыйымдар 172
Мұны да білген жөн 176
Мал терілерінің түрлері мен атаулары 176
Қой мен ешкі терілері 176
Киім-кешекке пайдаланылатын жүн өнімдері 177
Ішкіімдер 178
Қамзол 180

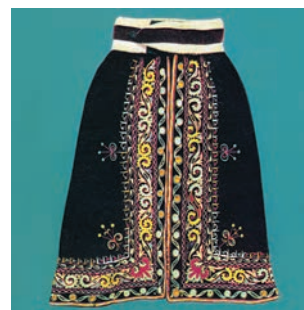

Кеудеше 182
Күрдекше 182
Көкірекше 182
Көзекей 182
Жейде 188
Белдемше 190
Әйел көйлегі 192
Жейдеге қатысты салт, ырым 194
Ұлттық киімдер тігуге пайдаланылған
маталар 195
Қызық факт 196
Мата атаулары мен түрлері 196
Шалбар 212
Дамбал 217
Шалбар, дамбал пішімдері 218
Шалбарға қатысты ырымдар мен
тыйымдар 220
Аяқкиімдер 224
Аяқкиім түрлері 228
Пима басу 230
Етік ұғымының түптеріні 232
Жұмысқа арналған етіктер 235
Мәсі 236
Мұны да білген жөн 238
Кебіс 238
Аяқкиімге қосымша киімдер 239
Аяқкиімге қатысты ырымдар
мен тыйымдар 240

Қызметіне байланысты киім түрлері

Қызметіне байланысты киім түрлері 244
Жоғары текті қазақтардың киімдері 246
Хан сайлауға қатысты ғұрып 249
Сал-серілер киімі 252
Сән-салтанат киімдері 252
Ұлттық ойын-сауық жарыстарда
киетін киімдер 254
Ғұрыптық киімдер 256
Қазақтың неке киімдері 258
Күйеу жігіт киімі 262
Қалыңдық киімі 262
Сәукеле 264
Неке киімдеріне байланысты
салт-дәстүрлер 272
Той киімдеріне қатысты ырымдар
мен тыйымдар 276
Сәбилер киімі 280
Иткөйлек 280
Сәбилер киімдеріне қатысты ырымдар
мен тыйымдар 282
Тұсаукесер 283
Дінге байланысты салттық және
ғұрыптық киімдер 284
Діндарлар киімдері 286

Бақсы киімі 288
Жерлеу рәсіміне байланысты
өлікке кигізілетін киім 293
Аза тұтушылардың қаралы киімдері 294
Өлімге қатысты қазақ салт-дәстүрі 295
Қазақтың ертедегі сулық және
кәсіптік киімдері 296
Сулық киімдер 297
Кәсіптік киімдер 298
Малшылар киімі 298
Аңшылар киімі 300
Батырлар киімі 302
Қызық факт 306

Киім дайындау технологиясы

Киім пішуде қолданылатын қазақы
өлшемдер 310
Ою-өрнек туралы 314
Мұны да білген жөн 319
Қазақ шеберлерінің тігіс
техникасының түрлері 320
Қолмен тігудің қазақы әдіс-тәсілінің
түрлері 325
Кесте және кестелеу түрі 332

Киім-кешектегі көркемдік әшекейлер

Киім-кешектегі көркемдік әшекейлер 336
Баскиімге тағылатын әшекейлер 339
Шашқа тағылатын сәндік бұйымдар 341
Шашбау 341
Шолпы 342
Шаштеңге 342
Шашқап 343
Қызық факт 343
Сырға 344
Шекелік 347
Мойынға тағатын әшекейлер 348
Моншақ 350
Тұмар 352
Өңіржиек 353
Әшекейлердің басқа да түрлері 354
Қолға тағылатын зергерлік
әшекей түрлері 358
Белдік түрлері 362
Дәндөку 366
Әшекейлердің басқа да түрлері 367
Киімге қатысты мақал-мәтелдер мен
нақыл сөздер 368
Түсіндірме сөздік 371
Пайдаланылған әдебиеттер мен
еңбектер тізімі 380

Қазақ халқының ұлттық киімдері

Киім

– денені ауа райының, сыртқы ортаның зиянды әсерінен қорғайтын, адамның денесіне киюге арналған жасанды жамылғы түрі, тұтыныс бұйымы.

Киімнің шығуы адам еңбегінің ерекшеліктеріне, қоғамдық өндіріс пен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Киім қоғамның материалдық және рухани құрамдас бөлігі болып табылады. Бір жағынан бұл адамдардың еңбегімен жасалған және кейбір қажеттілікті қанағаттандыратын материалдық құндылықтар болса, екіншіден – ол адамның келбетін эстетикалық жағынан өзгертетін қолданбалы сән өнері. Бізді қоршаған ғимараттар, еңбек, тұрмыс заттарымен қатар, киім де өндірістік күштердің тарихи кезеңдерде дамуын, климаттық жағдайды, халықтың ұлттық ерекшелігін, оның әсемдікке деген талғамын көрсетеді.

Киім адамның өмір сүруіне аса қажетті негізгі құралдардың бірі бола отырып, белгілі дәрежеде олардың жас айырмашылығын, әлеуметтік жағдайы мен этникалық ортасы туралы мағлұмат беретін этномәдени белгі.

Киім адамды қоршаған ортаның, табиғаттың түрлі әсерлерінен қорғап, өзінің практикалық қызметін атқарса, адам денесіне сән беріп – эстетикалық қызметін атқарған. Ағаш жапырақтарынан, аң терілерінен дөрекі жамылғы, лыпа сияқты алғашқы киімдер, адам алғашқы пайда болып, үңгірлер, жартас қуыстарын паналап, ағаш бұтақтары мен шөп-шалам, қамыстан лашық, қалытқылар жасап, табиғатпен үйлесім тапқан кезден басталған.

Адамдар табиғат жағдайлары мен әртүрлі жәндіктердің шағуынан қорғану үшін денелеріне саз балшық, батпақ, май жаққан. Кейін бұларға өсімдік бояулары – жоса, кармин (*шымқай қызыл бояу*), құрым, индиго (*қара көк бояу*), ізбес қосылып эстетикалық мақсатта әртүрлі тәсілмен денеге сурет салынған. Уақыт өте келе осал бояулар терінің астына өтетін бояу әдісі – таңбалаумен (*матуировка*) ауыстырылған. Нақ осылай бастарына құстардың қауырсындарын, аңдардың тістерін де қорғаушы элемент және киімнің символдық бөлігі ретінде таққан. Ал денені жауып тұратын талшық материал киімдер пайда болған кезде жоғарыда айтылған қорғаныш элементтерін сәндікке құлаққа, мұрынға, ерінге жасанды тесіктер жасап тағып жүрген. Уақыт өте келе адамдардың денесіне салынған таңбалардың (*матуировкалар*) суреттері матаға көшіріліп эстетикалық қызмет атқарған.

Адамзат полеолит – тас дәуірінде тігіссіз байланатын лыпа киімдерді пайдаланумен қатар сүйек ине, сүйек бізді қолданып тері және тоқыма киім-кешек жасап, киіну мәдениетінің басқа да түрлерін қалыптастыра бастаған. Алғашқы қарапайым киімдер жай ғана байланатын немесе түйрелетін болған. Тас дәуірінің соңын ала адамдар қолға үйреткен мал жүнін, аң терілерін жабайы өсімдіктердің жапырақтарын, қабықтарын пайдаланудың жолын тауып, жабайы кендір сияқтыларды есіп, мал

жүндерін иіріп, сүйектен тебен ине жасап, бастарына бүркеніш, үстілеріне жаға, жеңсіз тері киім, белге орайтын алжапқыш, аяққа тартатын тері шақай сияқты біршама тұтас тері киімдерін тіге білді.

Неолит дәуірінде өру, иіру және тоқу кәсібі дамып, иықтан, мықыннан киілетін киім түрлері пайда болған.

Еңбек бөлінісі күшейіп, адамдар мал, аң терілерін илеп мәнерлеу, жүн иіру, тоқыма тоқу, бояу жасау, тас күйдіріп металл өндеуге қол жеткізген заманаларда киім-кешек түрлері де кемелдене, түрлене түсті.

Киім тігісті және тігіссіз деген екі үлкен топқа бөлінеді. Тігіссіз киім адам денесіне оралады, байланады, ілініп байланады. Мысалы: үнділіктердің сариі, шалма, шәлі, кавказдықтардың буркасы, римдіктердің тогасы, ежелгі гректердің гематийі, солтүстік халықтарының теріден жасалған тұлыптары, тайгалықтардың тері желбегейі.

Аяқкиім көп кешірек пайда болған және ол киімнің басқа элементтері сияқты кең тарамаған. Олар түрлі ағаш, тері, көннен жасалған. Етіктер қазақ жеріндегі жартас суреттерінде жиі кездеседі. Етік символикасы ол жол және арғы әлемге адастырмай апаратын бастау. Қазақ ертегілерінде темір етік киіп, темір таяқ ұстау да осыны меңзейді.

Ұлттық киім – бай тарихи-мәдени мұра, оны зерттеу бізді өткен ғасырлардағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халықтың хал-ахуалынан кең көлемде жан-жақты хабардар етеді. Қазақ халқының киімі басқа ұлттардан өзгеше өзіндік қасиетке толы. Мұның басты себебі: қазақ халқының табиғат төсінде өсіп, еркін ғұмыр кешуімен байланысты. Қазақтың ұлттық киімдері негізінен ертедегі көшпенділер киімдерін еске түсіреді. Қазір өзіміз күнделікті киіп жүрген бірқатар киім үлгілері сақ дәуірінен бастау алады. Қазақтардың киімді солға қаусыратыны сақ киімдерінде, орта ғасырларда түріктерде кездеседі. Көшпенділердің киім үлгілерінің тігілу мен пішілу тәсілінде сабақтастық сақталған. Көшпенділер адамзат тарихында атқа отыруға қолайлы болу үшін ойлап тапқан кең шалбар мен екі өңірі ашық, қаусырылатын кеуде киімі – шапанды адамзат өркениетіне қосқан. XX ғасырдың 20-шы жылдары Ойыл мен Сағыз бойын мекендеген қазақтардың киім-кешегін палеоэтнологиялық деректермен салыстыра зерттеген С.И. Руденко, күпінің қазаққа, оның ата-бабасына кем дегенде бұдан екі мың жыл бұрын белгілі болған киім үлгісі екенін дәлелдеген.

Киімдердің етек-жеңіне рәміздік ұғымды тұспалдайтын ою-өрнек элементтерін салу, үкі тағу, жын-перілерден, пәле-жаладан, ауру-сырқаудан қорғайды, магиялық күш әсер етеді деген сенімнен туған. Кейіннен үкіні тақия, сәукеленің төбелеріне, домбыраға, бесікке қадаған. Үкінің қара қасқасын ерлер, балақ жүнінің ұлпасын әйелдер қолданған. Үкі құсын қазақ қасиетті деп білген. Ежелгі бақсылар, батырлар, сал-серілер де үкі тағып жүрген. Көшпелілер бұлардан басқа да зергерлік бұйымдар, қорғаушы қызметін атқаратын құстар мен жануарлардың дене мүшелерін

әшекей ретінде таққан. Осындай сақтар дәуірінен қалған киімдер қазір стилизацияланған түрінде бүгінгі күнге дейін қолданылып жүр.

Бертін келе, адамзат қоғамы дамыған сайын қолөнердің біразы жаңа әдіс тауып, жаңа түрге ие болды, дегенмен сол тамыры терең ұлттық сән өнері үлгілерінің кейбіреулері әлі де қолданыста бар дәстүрлі түр-формасын, қасиетін жоғалтқан жоқ.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында товарлық өндірістің дамуы, көрші халықтармен экономикалық және мәдени қарым-қатынастардың нығаюы, орыстардың, украиндықтардың, немістер мен татарлардың, тағы басқа халықтардың көптеген қоныс аударуына байланысты қазақ тұрмысына ене бастаған өзгерістер, сол сияқты қалалық сәннің әсері ұлттық киімге де ықпалын тигізбей қойған жоқ.

XX ғасырдың басында қазақ зиялылары Еуропаның киім кию дәстүріне еліктей бастады. Олар костюм-шалбар, қайырмалы жағалы ақ жейде, галстук тағуды әдетке айналдырды. Шапанды тастап, пальтоға көшті, атқа мініп жүрмей, күймеге отырды. Ұлттық киімдер олар үшін, яғни өздерін ақсүйектер деп атай бастағандар үшін ада болды. Оқығандар жаңа мизамша киінуі мен қысқа кигендерді «шолақ етектер» деп күлетін жағдайға келді.

Ұлттық киім қашанда тарихшылардың, этнографтардың, өнертанушылардың назарында болды. Суретшілер, әдебиетшілер, театр және кино қайраткерлері, сәнгерлер дәуірлер бойы сақталған ұлттық киімдер арқылы өздері жасаған бейнелерін қорландырып отырды.

Қазақ киімдерін зерттеу Қазан революциясынан кейін ғана кеңінен қолға алына бастады. 1922 – 1926 жылдары Қазақ республикасының астанасы Орынбор қаласының музейі Ақтөбе, Торғай, Қостанай, Орал, Атырау, Семей, Павлодар аймақтарын аралап, көптеген ұлт киімдері мен өрнектердің, алтын-күмістен жасалған бұйымдардың экспонаттарын жинап, әр облыстағы әртүрлі киім үлгілерін зерттеп қағаз бетіне түсірген. Көптеген киім үлгілері Абай атындағы Опера және балет театры мен М. Әуезов атындағы Қазақ Академиялық драма театрларының эпостық, тарихи шығармаларды сахнаға шығарудағы ізденістері, архив материалдарымен жұмыс істеу нәтижесінде қалпына келтірілді.

1930 жылдары Қазақ ССР Орталық музейі қызметкерлері С. Омаров пен В. Куж Алматы қаласынан және Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданынан қазақтың ұлттық киімдерін жинаған. Қазақстан суретшісі Е. Клодт қазақ киімдерінің, ұлттық киім киіп тұрған қазақтардың бейнелерін суретке түсірген. Осы саланы зерттеген Ә. Марғұлан, Т. Басенов, Х. Арғынбаев т.б. еңбектерін айтуға болады.

Ескі қорымдар мен қоныстардан табылған археологиялық олжалар баға жетпес дереккөздері негізінде халықтардың «жоғалған» киім үлгілерін қалпына келтірген суретші М.В. Басттың суреттері мен замандастарымыз М. Жұмағалиев, Қ. Ахметжан, Қ. Алтынбеков, Ә. Малаевтар (*«Шежіре» галереясы*) қалпына келтірген костюм реконструкциялары арқылы ежелгі бабаларымыздың киімі туралы жан-жақты мағлұматқа көз жеткізе аламыз. Көшпелі халықтардың киімдерін зерттеушілердің ішінде М.В. Гореликтің еңбегі зор. Ол өз еңбектерінде ертедегі Қазақстан территориясын мекен еткен сақ, түркі, қыпшақ, қимақтардың киімдерін зерттеп, сызбаларын жасаған. Осы зерттеулер қазақ киімінің дамуын, эволюциясын анықтаудың ғылыми негізін салды. Қазақстан жерін мекендеген көшпелі тайпалар мен халықтардың барлығы біздің ұлттық киімдеріміздің қалыптасуына өз үлестерін қосты. Қазақ киімдерінің көшпелі халықтарға ғана тән сипаты болды. Олар өздері баққан мал өнімдерін көбірек пайдаланған. Төрт түлік малдың жүні қазақ халқының өмір тіршілігінде үлкен рөл атқарған және оны ұқсатуды мыңдаған жылдар бұрын білген. Қазақ халқы киім тигуге мал жүнінің ең асылы түйе, қой жүндерін, ешкі түбітін пайдаланған. Түйе

жабағысынан әртүрлі жеңіл де жылы күпі тігілген. Иірілген түйе жүнінен шекпен тоқыған. Шудасынан жамау-жасқаулық жіп иіріп, осы шуда жіппен тон-шалбар тіккен.

Қойдың жабағы жүнінен шидем шапан, күпі күскен, жеңіл байпақ тіккен. Киімнің арасына салып және киім тоқуға да пайдаланған. Ал күзем жүннен, қозы жүнінен қалпақ, кебенек, киіз етік, пима сияқты киім-кешектер жасалған.

Ешкінің түбіт жүнін иіріп мойын орауыш, шәлі, шұлық, қолғап сияқты жылы әрі жеңіл киімдер тоқыған. Қазақ талғамында ешкі түбіті түйе жүнінен де қымбат, жібекпен теңдес саналған.

Қазақ шеберлері мал жүнінен басқа қоянның жүнін, құстың қауырсынын іске жаратқан. Қоянның жүнінен жылы мойын орауыш, қолғап, шұлық, бөкебай тоқыған.

Қазақтың ұлттық киімдерінде оның этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері сақталған.

Олар адамның дене мүшелеріне сәйкес баскиім, иықтық киім, белдік киім, аяқкиім деп жіктеледі.

Пайдалану, тұтыну ерекшеліктеріне байланысты күнделікті, сәндік киімдерге, жыл мезгілдеріне қатысты қыстық, маусым аралық және жаздық киімдер болып бөлінеді.

Жас және жыныс ерекшелігіне қарай: сәби киімі (*ит көйлек, сылау тақия*), бала киімі (*кепеш, малақай, құлақшын, жейде, дамбал, шалбар, етік, бешпент, шапан*), бозбала киімі (*тақия, етік, жейде, шалбар*), бойжеткен киімі (*желбіршекті көйлек, тақия, кәзекей*), қалыңдық киімі (*сәукеле, желек*), келіншек, бәйбіше киімі (*көйлек, кимешек, жаулық, қамзол, кебіс-мәсі, көкірекше*), күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері (*шапан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал, саптама етік, кебіс-мәсі*) деп түрлерге жіктелінеді.

Бала туғанда ит көйлек пен басына сылау тақия кигізіп, қырқынан шыққан соң адал жейде, содан өсе келе, кішкентай бешпент, шапан, шалбар тігіп кигізген. Тұмар үкі қадайды және бала шапаны бешпентінің иығына, әсіресе адам көзіне оңай түсе бермейтін киім бөліктеріне жейденің жағасына, бешпенттің ішкі қолтығына тұмар тігіп қояды деп жазады этнограф Х. Арғынбаев. Бұл көз сұқтан сақтандыру рәсімі. Балалардың кепештеріне үкі тағып сәндеген. Аяқтарына жұмсақ былғарыдан кішкентай мәсі, бопыш, бөйтік (*теріден тігілген аяқкиім*) кигізген. Балалардың киімдерін жас ерекшелігіне сай сәндеген. Әртүрлі ою-өрнек, әшекей маржандар таққан.

Қазақтың киімінің тәуірін ежелден қыз-келіншектер киген, әшекейдің де ең асылын осылар таққан. Жас қыздар бүрмелі етекте көйлек, бешпент, қамзол, қынама бел киімдер, бастарына үкі кепеш, аяқтарына мәсі, оюлы кебістер киген. Бойжеткен қыздар бастарына кәмшат бөрік, сәндеп өрнектеген ақ шыт орамал тартқан.

Әсіресе ұзатылатын қызды үлдемен-бүлдеге ораған. Гр. Андреев өзінің 1915 жылдары жазған «Киргизский той» деген еңбегінде былайша суреттеген: «Киімнің ең жақсысы қалыңдықтың үстінде. Желбіршекті жібек көйлекпен, барқыт қамзолдың сыртынан кигені жібек көк бешпент, иығына жамылғаны парша шапан. Қос бұрымында сылдыраған күміс шашбау, басына майда күміс теңгелермен әшекейленіп, төбесіне үлбіреген үкі қадалған «қыз қалпақ». Қыздың ұзатыларда киетін киімі қымбат маталардан тігілді. Асыл тастармен, моншақталған желегі бар сәукеле – қыздың оң жақта отырғандағы баскиімі. Күйеуінің ауылына жеткен соң басына жаулық салынады». (*Туркестанские ведомости. 1915. № 251*).

Тұрмысқа шыққан қыздар алғашқы жылы сәукеле, күнделікті өмірде желек киген. Жас келін үлкен кісілерді көрген кезде бетін желегімен

көлегейлеп, яғни иба көрсеткен. Бірнеше балалы болып, әлеуметтік статусы бекіп болған соң кимешек, шылауыш киген. Кимешекті қызыл жіппен шым кестелеп кесе, күйеуі барлығын, ал ақ жіппен жай ғана су тартып кесе жесір әйел екендігін көрсеткен. Шылауышты кимешектің үстінен тартқан. Әйелдер тері бұлғары мәсі, кебіс киеді. Қыста әйелдер ішік киген. Қазақ әйелі ұзын жең, кең етек көйлек кигенімен бет-жүзін тұмшаламаған. Әйел киімдерін әшекейі мен ажары жағынан қыз киімдері, келіншек киімдері, орта жастағы әйелдер мен қарт бәйбішелердің киімдері деген төрт топқа арнап тіккен.

Жігіт, боз балалар кестелі тақия киген. Кейде ақ шытты бір шекесіне түйе салып, тоқалдай тартатын болған. Аяқтарына көксауырмамен оймышталған, өкшесі құймаланған етік киген. Барқыттан шапан, құймаланған алтынмен аптап, күміспен күптелген белбеу буынған. Қарттар шаштарын қырып алып тастайтын болғандықтан сырмалы баран өңді кепеш үстінен пұшпақ, елтірі, түлкі тымақтар киген. Қазақ халқы баскиімді қастерлеп, оны аяққа баспай, биік жерге іліп қояды.

Шал, қариялар шапан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал киіп, аяқтарына саптама етік, кебіс-мәсі киген. Еркек киім-кешегінде кездесетін ақбөкен, құлын терілерінен түсіне қарай іріктеп құрастырылатын бешпент, көкірекше, кеудеше, жарғақ шалбар аса сыпайы киім үлгілері болып есептелген.

Әлеуметтік дәрежесіне, сондай-ақ қандай кәсіби салаға қатыстылығына қарай қазақ халқы арасында бай, би, сұлтан (*бас киім мұрақ*), бақсы, сал-сері (*жарғақ шалбар, мауыты, шәйі көйлек*), малшы, аңшы (*шекпен, кебенек, сырттық, күләпара*), балуан, батыр (*қаттама*), киімдері деп те бөлінеді. Қазақ салтында ер жігіт егеске түсерде, соғысқа барарда киімдердің ең жақсы көрнектісін киген.

Киім тақырыбына қалам тартқан этнограф С. Қасиманов қазақ киімдерін іштік (*көйлек, желетке, қамзол, кәзекей, дамбал*), сырттық (*шапан, күпі, тон, шидем, аң терісінен істелген ішіктер*), сулық (*шекпен, қаптал шекпен, кебенек, кенеп т.б.*), біркиер киім (*той-думан мен сапарға шыққанда киетін*) деп атаған.

Киім тігуде адамның жас ерекшелігі ескерілген. Жас ерекшеліктеріне қарай бала киімі, бозбала киімі, бойжеткен киімі, қалыңдық, күйеу, жас жігіт, келіншек, бәйбіше, ақсақал киімдері үлгілерінің әшекейі, тігілуі, сырылып, кестеленуі әртүрлі болып келген. Жасы ұлғайған адамның киімі денеге қонымды, кең, мол пішілген, әшекейі аз, қарапайым болады. Ал жігіттер мен келіншектердің киімдері сәнді тігілген. Бозбалалар мен қыздардың киімдері сымбаттарына лайық болған. Күйеу киімі – ұзын төбе тымақ, қызыл манат шапан, биік өкше етік. Сонымен бірге бақсы киімі, сал-сері киімінің де өзіндік сәндік ерекшелігі болады. Маталар таңдауда да осы ерекшеліктер ескерілген.

Қазақтың ұлт киімдерінің түрлері мен атаулары көп: кейде ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз үлгілері деп, кейде әлгі жүздер ішіндегі рулардың аттарымен де айырып айтылады. Мысалы, арғын тымақ, найман тымақ, қыпшақ тымақ, адай бөрік, қызай бөрік т.с.с. Кейде географиялық мекен атына қарай да ерекше мәнер үлгіге бөлінеді Жетісу үлгісі, Арқаның үлгісі т.б. Мұндай бөліп атау киімдердің кеңдігі, ықшамдылығы, бойға қонымдылығы және сәндеу мәнерлерінің ерекшеліктеріне қарай да ажыратылады.

Көбіне қазақ киімдерінің үлгілеріне көршілес орыс, тәжік, қырғыз, түркімен халықтарының киім тігу мәнері ықпал етті. Қоғам дамуына қарай бұрынғы ру-тайпаның күні өткен ұғымдар жойылып, киім-кешектегі маңызды саналған ерекшеліктер ескіріп, мәдениеттегі территориялық өзгешеліктердің де сызылып тасталуына алып келді. Қазақы көшпелі тұрмыс ортасында бұл процесс Орта Азиялық отырықшы елдерге

қарағанда тезірек жүрді. Оның үстіне, қазақтар орыс ықпалына ілінгендіктен, ру-тайпалық өзгешеліктерін ертерек және жылдам жоғалтуға мәжбүр болды.

Бұл процесс баскиімнің кейбір үлгілерінің, мысалы, орыс киімдерінің түрлерін (*орамал, шәлі, құлақшын-малақай*) қабылдауға әкеліп соқты.

Көшпелі қазақтар ішкі-сыртқы киімдерінің бәрін жүріп-тұруға, көшіп-қонуға ыңғайлы етіп ықшамдап тіккен. Ауа райының қолайсыз жағдайлары да ескерілген. Мұндай киімдерді киген халыққа қатты аяз немесе күннің аптап ыстығы, қатты өңменіңнен өтетін жел, құрғақшылық ешқандай қауіп төндірмеген. Себебі киімдер төзімді, ыңғайлы, қарапайым және әсем болған. Киімнің қолтық тұсы кең болуы үшін қолтырмаш, етегі кең болу үшін бүйірден шабу қойған.

Қазақ әйелдері киімді тігіп қана қоймай, оған лайық сәндерін де өздері жасаған. Кесте тігу, жиек жүргізу, оюлау, шілтер шалу, зерлеу, тері киім тігу сияқты нәзік жұмыстарды әйелдер атқарған. Г. Загряжский қазақ әйелінің шаруашылыққа ерте араласуы жөнінде былай дейді: «5 жаста қыз бала отынға шөпшек жинап, су тасиды. 8 – 9-ға келгенде кесте тоқып, киім тігеді, ұзатыларда берілетін жасауын дайындайды, қоржын, бау токиды, туырлықтарды шұғамен өрнектейді».

(*Загряжский Г. Быт кочевого населения долин Чу и Сырдарьи. ТВ, 1874, № 27*).

Алайда көне ғасырларда пайда болған көптеген киім түрлері мен үлгілері бізге жеткен жоқ. Кейбір түрлерін этнографиялық музейлерден, көркем өнерден, және сахнадан, жеке адамдардың үйлерінен көруге болады.

Біздің мақсатымыз қолөнердің бай мұраларын жинап, заманымызға лайықты сапа, түр беру әдісімен оларды сақтап қалу және дамыту. Осы мақсатта тәуелсіздіктің таңы атысымен көптеген ұлттық киімдеріміз жан-жақты зерттеліп, жаңа заман талабына сай жаңғыртыла бастады. Осы салада Қазақстан Республикасының халықаралық деңгейдегі беделін көтеру саласында шығармашылық жұмыспен айналысып, қазақ халқының ұлттық киімдерін әлемге танытып жүрген кәсіпорындардың бірегейлері:

Қазақ мәдениетінің жаңару кезеңінің символындай Қазақстандағы ең алғашқы қайталанбас қазақтың ұлттық киімдерін зерттейтін және тігетін, өзінің тауар маркасы бар өз бастауын 1947 жылдан алатын бірден-бір ғылыми орталық «Сымбат» сән Академиясы. Бұл сән Академиясы Қазақстан Республикасының беделін халықаралық деңгейде көтеріп, ұлттық киімдерімізді әлемге танытып жүрген кәсіпорын.

Танымал кәсіпорынның бірі – 1997 жылы шаңырақ көтерген «Ерке-Нұр» фирмасы. Негізгі бағыты, ұлттық киім және ұлттық киім үлгілерінің негізінде, өркениет талғамына сай қазіргі заманғы киім тігеді. Бұл фирманың Республика тігін индустриясында алатын орны да ерекше. Онда тігілетін ұлттық киімдердің халықтың сұранысына ие болып жүргені бізді қуантады. Осы басылымға 2004 жылы құрылған «Ерке-Нұр» сән театрының біраз таңғажайып киім үлгілерін енгізіп отырмыз.

Национальная одежда казахского народа

Одежда, как и другие предметы материальной культуры, отражает историческое развитие общества, изменения климатических условий, национальные особенности, а также эстетические представления народа о мире, этнокультурные особенности, возрастные категории, социальную и этническую принадлежность человека.

Одежда оберегает от воздействия окружающей среды, различных природных факторов, удовлетворяя потребности человека, в то же время несет эстетическую нагрузку, изменяя и украшая человеческую внешность.

Национальная одежда – это богатое историко-культурное наследие, ее всестороннее исследование знакомит с традициями, обрядами и уровнем жизни народа. Национальная одежда казахов отличается неповторимым своеобразием, быть может, еще и потому, что казахский народ был очень близок к природе и вел кочевой образ жизни. Она напоминает, по сути, одежду ранних кочевников. Некоторые виды повседневной одежды возникли еще во времена саков. Одежда казахов с запахом налево напоминает одежду саков, средневековую одежду турков. Сохранились образцы кроя и пошива одежды кочевников.

Так как кочевники ездили на лошадях, для удобства были скроены широкие штаны и чапаны свободного покроя с запахом и открытой грудью. С.И. Руденко, изучая одежду казахов, населявших в 20-х годах XX века местности между Ойымай и Сагызом, сравнивал ее с полиэтнологическими материалами и доказал, что образцы шубы – «купи» – существовали у казахов и их предков более 2 тысяч лет назад.

Казахи верили, что ношение на подоле, рукавах одежды узора и орнамента, ношение уки (*перья совы*) охраняет от злых духов, нечистой силы, болезней, верили, что эти вещи обладают магической силой. Казахи считают сову священной птицей. Позже уки прикрепляли на тюбетейку, на саукеле (*головной убор невесты*), домбыру, на колыбельку. Перья совы с крыльев, т.е. крупные черные перья, носили мужчины, мягкие нежные перья с верхней части лапок совы носили женщины. В древности шаманы, батыры, акыны (*сал-сері*) также носили уки.

Кочевники кроме уки носили в виде украшений когти птиц и клыки животных, которые считались оберегами, охраняющими от злых духов. Эти украшения носят и поныне, только в стилизованном виде.

С развитием человеческого общества некоторые изделия прикладного искусства приобрели новый вид, новые формы, тем не менее все они имеют глубоко национальный колорит, не утратили своей ценности и красоты, применяются и поныне.

В конце XIX века на форму национальной одежды оказало влияние экономическое и культурное сближение с соседними народами, такими как русские, украинцы, немцы и татары, а также с представителями народов, переехавшими в Казахстан. В начале XX века казахская интеллигенция восприняла европейскую культуру ношения одежды. Стали носить костюмы и брюки, белые рубашки с воротником, галстук.

Оставив чапан, казахи переоделись в пальто, ездить стали не на лошадях, а в повозках. Для считающих себя высшим обществом, белой костью национальная одежда перестала существовать. Тех, кто одевался согласно новому стилю, в насмешку называли «короткие подола».

Национальная одежда всегда привлекала внимание историков, этнографов, искусствоведов. Художники, деятели театра и кино, модельеры создавали свои произведения, используя элементы национальной одежды.

Более глубокое изучение одежды казахского народа началось только после Октябрьской революции. В 1922–1926 годах сотрудники музея Оренбурга, бывшего в то время столицей Казахстана, объездив города Актюбинск, Торгай, Кустанай, Уральск, Гурьев, Семипалатинск, Павлодар, нашли и описали множество предметов национальной одежды, узоры, украшения из золота и серебра, изучили и опубликовали материалы об образцах одежды различных областей. В результате работы с архивными материалами, а также благодаря историческим и эпическим произведениям и их постановкам в Театре оперы и балета имени Абая, Казахском академическом драматическом театре имени М. Ауэзова воссозданы и приведены в соответствующий вид множество образцов национальной одежды.

В 1930 году служащие центрального музея КазССР Омаров и В. Куж собрали образцы национальной одежды в Алматы и Енбекшиказахском районе. Казахский художник Е. Клодт сделал зарисовки казахов в национальной одежде. Также нужно отметить труды А. Маргулана, Т. Бисенова, Х. Аргынбаева, изучавших этот материал. Художник М. В. Баст зарисовал бесценные археологические находки национальной одежды, считавшиеся утерянными, найденные в древних захоронениях и жилищах, а современники М. Жумагалиев, К. Ахметжан, К. Алытынбеков, А. Малаев (галерея «Шежіре») привели в должный вид и реконструировали древнюю одежду и ознакомили нас с ней. Большой вклад в изучение одежды кочевых народов внес труд М. В. Горенина. В своих трудах он изучил и зарисовал одежду народов, населявших Казахстан в древности, таких как саки, кипчаки, кимаки. Эти исследования определили эволюцию одежды казахов. Кочевые группы, населявшие казахскую территорию, внесли свой вклад в формирование нашей национальной одежды. Казахская одежда типична только для кочевого народа. Животноводство обеспечивало народ сырьем для изготовления одежды. Испокон веков в изготовлении одежды использовалась шерсть животных – верблюжья, овечья, козья. Из шкур верблюдов шили различные легкие и теплые шубы «купи». Из верблюжьей пряжи вязали зимнюю одежду. Из гривы верблюда пряли нити и шили из этой ткани теплые штаны. Из овчины шили чапаны, шубы, легкие сапоги. Шерсть использовали как прокладку между тканями одежды, а также использовали в вязании. Из осенней шерсти овец и коз вязали и шили шапки, войлочные сапоги, валяли валенки.

Из козьей шерсти пряли и вязали шарфы, шали, чулки, рукавицы и разные теплые и легкие вещи.

В быту казахов козья шерсть ценилась дороже, чем верблюжья, она оценивалась наравне с шелком. Казахские мастера наряду с шерстью овец также применяли заячью шерсть и птичий пух. Из заячьей шерсти вязали теплые шарфы, рукавицы, чулки, бокебаи (*шарфы*).

В казахской национальной одежде сохранились древние традиции, связанные с этноисторическими, экономическими и социальными особенностями. Она подразделяется на: бас киім – головные уборы, иықтық киім – одежда, надеваемая на плечи, белдік киім – одежда, носимая на бедрах, на поясе, аяқ киім – обувь.

Одежда подразделяется в соответствии с особенностями использования на повседневную и нарядную, а также по сезонам: зимняя, демисезонная и летняя.

В соответствии с возрастными и половыми особенностями одежда подразделяется на: одежду для младенцев (*распашонка, чепчик*), детскую одежду (*чепчик, шапка, ушанка, рубашка, штаны, сапоги, куртка, чапан*), юношескую одежду (*тюбетейка, рубашка, сапоги, штаны*), девичью одежду (платье с воланами, тюбетейка, жакетка), одежду невесты (*саукеле, фата*), одежду жениха, молодого парня, женщины среднего возраста, женщины пожилого возраста (*платье, кимешек, жаулык (национальные женские уборы), камзол, ичиги, безрукавка*), одежду для пожилых людей (*чапан, шуба из меха, бешмет, ватные штаны, белая рубашка, дамбалы, сапоги с высоким голенищем, ичиги*).

При рождении на ребенка надевают распашонку (*ит көйлек*), на голову чепчик (*сылау такая*), после 40 дней надевают рубашку (*адам жейде*), позже маленький бешмет, чапан и маленькие штаны. Этнограф Х. Аргымбаев писал, что на плечи бешмета ребенка, в скрытые от глаз места, под ворот рубашки, в подмышки зашивали амулет-тумар. Считалось, что это оберегает от сглаза. На головной убор ребенка прикрепляли в качестве украшения перья совы – уки. На ноги обували сшитые из мягкой кожи маленькие ичиги. Детскую одежду украшали в соответствии с возрастом ребенка. Одежду украшали различными узорами, нашивали красивый бисер и бусинки.

Издревле казахи красиво наряжали девушек и женщин. Молодые девушки надевали платья с воланами, бешметы, камзолы, носили красивые ремешки. На голове носили кепеш с уки, ноги обували в ичиги, узорчатые башмачки. Девушки на выданье носили красивые головные уборы – борик, узорчатые белые платки.

В особенности очень красиво наряжали девушек-невест. В 1915 году Г. Андреев в своем произведении «Киргизский мост» так описал одежду невесты: «Самая лучшая одежда на невесте. На шелковом воздушном платье, поверх бархатного камзола, надет синий шелковый пиджак-бешмет, на плечи накинут парчовый чапан. На косах висят красивые звенящие серебряные украшения, на голову надето сделанное из серебряных тенге украшение, головной убор украшен уки. Девушку-невесту одевали в одежду из дорогих тканей. Головной убор девушки – саукеле, украшали драгоценными камнями, бусами. Позже, когда невеста прибывала в аул жениха, на ее голову надевали «жаулык» (*Туркестанские ведомости, 1915, № 251*).

Женщины в первый год замужества в повседневной жизни носили саукеле и легкую накидку – желек. Молодая сноха, завидев старших, закрывала лицо желеком и этим выказывала свое почтение. После рождения нескольких детей повышался ее социальный статус, она могла надеть кимешек, шылауыш. Если кимешек украшали узорами, сшитыми красными нитками, это свидетельствовало о замужестве женщин, если же узоры были белыми – о вдовстве. Платок шылауыш надевался поверх кимешка. На ноги женщины обували ичиги, калоши. Зимой носили полушубки – ішік. Казахские женщины носили одежду с длинным рукавом, широким подолом, но никогда не закрывали лица. По типу украшений женская одежда подразделяется на 4 группы: одежда девушек, молодых женщин, женщин среднего возраста, женщин пожилого возраста.

Юноши надевали узорчатые тюбетейки. Иногда подвязывали их белым платком. На ноги обували сапоги с литым каблуком. Носили чапан из бархата, отделанный серебром и золотом, на поясе ремень с серебряной бляшкой. Старики брили волосы и поэтому на голове носили кепеш серого цвета, сверху его украшали шкуркой ягненка, носили ушанки из шкуры лисы – тымақ. Казахский народ бережно относился к головному убору, его вешали высоко и никогда не наступали на него.

Старцы, пожилые люди носили чапан, меховые шубы, бешметы, широкие шаровары, белые рубахи, дамбалы (*нижнее белье*), кожаные сапоги, ичиги, калоши. Одежда мужчин включала бешмет, выкроенный из шкуры кулана, подобранную к нему по цвету телогрейку, жакет, кожаные брюки, все это считалось образцом скромной повседневной одежды.

Также одежда подразделялась по социальному статусу, в зависимости от профессии, ранга, например, одежда баев, биев, султанов (*головные уборы – шұрақ*), шаманов, акынов (*кожаные брюки, велюровые, шелковые рубахи*), пастухов, охот-